

знову обрало Миколу Прокоповича головою-президентом, В. Липського — заступником, А. Кримського — неодмінним секретарем, та ще й більшою кількістю голосів, аніж на виборах улітку. Але відносини Президії Академії з Наркоматом освіти продовжували загострюватися.

На Спільному зібранні ВУАН 27 лютого 1922 р. комісар-наглядач від Наркомосу Л.М. Левитський сповістив академіків, що «Наркомос і досі не затвердив теперішньої Президії, бо зосібна не може затвердити М.П. Василенка на посаді Голови-Президента»⁴. Микола Прокопович сам склав з себе обов'язки президента. У своїй останній промові він зазначив, що не з власної волі залишає таку відповідальну посаду, щиро подякував Спільному зібранню Академії, яке двічі вшанувало його обранням президентом.

Присутні на цих драматичних зборах академіки ухвалили винести М.П. Василенку велику подяку «за всеньку тую його невсипущу працю, яку він самовідречено ніс, стоячи на чолі

⁴ ЦДА МЛМ України. — Ф. 542. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 173–174.

Академії наук», і висловили свій глибокий жаль з того, що його «*приневолено тую вибірну посаду залишити*».

За браком часу не має змоги детальніше розповісти про всі етапи створення Української Академії наук, але виокремлю одну особливість цього процесу: так склалася доля УАН, що в усі часи, починаючи з денікінської навали (1919), їй доводилося вести боротьбу за своє існування. Перші академіки на чолі з М.П. Василенком і В.І. Вернадським оберігали Академію, боролися за її автономію, тож вони заслуговують на вдячну пам'ять і глибоке пошанування від прийдешніх поколінь.

Радянська влада визнала Українську Академію наук, але змінила дату її заснування. За часів тоталітаризму вважалося, що УАН створили в 1919 р., коли вже утвердилася в Україні влада більшовиків. Це ось така типова фальсифікація історії, притаманна тогочасному комуністичному режимові. Але перші призначені академіки за поданням М.П. Василенка і підписом П. Скоропадського до кінця свого земного шляху залишались академіками УАН.

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М.П. ВАСИЛЕНКА

В.Ф. ВЕРСТЮК,
завідувач відділу історії революції
Інституту історії України НАН України

На зламі зими і весни 1917 р. у Петрограді перемогла Лютнева революція. Цар Микола II відрікся від престолу, до влади прийшов Тимчасовий уряд, сформований Державною Думою.

У Києві, як і в інших провінційних містах Російської імперії, про ці доленосні події дізналися лише за кілька днів, але виявам відвертих радощів не було меж. Нікому не

вдалося передбачити наслідки Лютневої революції, ніхто не міг знати, чим вона обернеться через рік-другий. З ентузіазмом зустрів ці події і Микола Прокопович Василенко. Він був давнім і послідовним опонентом самодержавства, ще в студентські роки відвідував марксистський гурток, а після революції 1905–1907 років вступив до партії народної свободи, відомої як партія кадетів.

1916 р. М.П. Василенка обрали членом її Центрального комітету. Кадети були партією ліволіберальної ідеології, яка виступала за радикальне реформування імперської суспільно-політичної системи. У ІV Державній Думі, в роки Першої світової війни, кадетам вдалося утворити міжпартійний «Прогресивний блок», який кинув виклик царату, вимагав створення уряду народної довіри, відповідального перед Державною думою. Ним і став Тимчасовий уряд. Ключові посади у ньому здобули представники партії кадетів — П. Мілюков, А. Шингарьов, М. Некрасов, О. Мануйлов, Ф. Родичев.

6 березня 1917 р. Тимчасовий уряд звернувся до громадян Росії зі своєю першою відозвою, яка ґрунтувалася на кадетських політичних гаслах та засадах: це переможне завершення війни, дотримання обов'язків перед союзниками, якнайшвидше скликання всеросійських Установчих зборів, запровадження громадських свобод тощо¹. Цікаво, що того самого 6 березня М. Василенко надрукував у газеті «Киевская мысль» статтю, де висловив своє ставлення до старої та нової влади. Його думки практично резонували з урядовою відозвою. Очевидно, не випадково, адже Микола Прокопович був добре обізнаним зі станом справ у партії кадетів та її ідеологією, яку, безперечно, поділяв. Як члена ЦК партії його одразу ж залучили до активної урядової роботи. Наприкінці першої декади березня М. Василенка викликав до Петрограда новий міністр освіти, однопартієць О. Мануйлов, і запропонував очолити Київську шкільну округу, тобто взяти на себе керівництво освітніми справами у п'яти губерніях: Київській, Полтавській, Подільській, Волинській та Чернігівській.

Микола Прокопович дав згоду, але виклав власне бачення нагальних заходів у сфері освіти, насамперед йшлося про необхідність

¹ Февральская революция 1917: Сб. документов и материалов. — М., 1996. — С. 176–177.

її українізації: зробити українську мову викладовою у початковій школі, допустити її до вивчення у середній школі, а також дозволити читати окремі лекції українською в університетах, завести курси з українознавства, налагодити підготовку народних учителів, надати державну фінансову підтримку Українському науковому товариству в Києві та «Благодійному товариству видання дешевих і корисних книжок»² рідною мовою.

Вимоги Миколи Прокоповича були досить помірними. О. Мануйлов загалом не заперечував, а Тимчасовий уряд 22 березня видав указ про призначення М.П. Василенка попечителем Київської шкільної округи³.

Це призначення вітали й у створеній на початку березня Українській Центральній Раді, з багатьма діячами якої М.П. Василенка пов'язували роки громадської діяльності на науково-просвітницькій ниві. Він належав до покоління П.Я. Стебницького, В.П. Науменка, В. Леонтовича, Л.М. Старицької-Черняхівської, О. Вілінського, Є.Х. Чикаленка, О.І. Лотоцького, був однолітком М.С. Грушевського. Ці діячі Київської старої громади сформувалися в умовах боротьби із заборонами Емського указу 1876 р., протистояння цензурним та жандармським утискам. Поле їхніх легальних дій за часів царату було надзвичайно вузьким і не виходило за межі культурно-мовної площини. Саме вони виступили ініціаторами створення Центральної Ради, в першій відозві якої від 9 березня 1917 р. українські вимоги були сформульовані як «право на заведення рідної мови по всіх школах од нижчих до вищих, по судах і всіх урядових інституціях»⁴.

Але за два–три тижні ситуація істотно змінилася, ініціативу в Центральній Раді пе-

² Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року: Документи і матеріали. — К., 2003. — С. 58–59.

³ Вестн. Временного правительства. — 1917, 29 марта.

⁴ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у 2-х т. — К., 1996. — Т.1. — С. 38.

ребрало молодше покоління українських діячів, до яких долучився обраний головою УЦР М.С. Грушевський. 25 березня 1917 р. він опублікував у «Новій раді» програмну статтю «Велика хвиля», в якій заявив: *«Нічого більш помилкового не може бути тепер, як витягнути старі українські петиції й подавати їх наново правительству як наші домагання в данім моменті. [...] Те, чого ми добивалися п'ять, чотири, три, навіть рік тому, коли б дане було тоді, було б прийняте українським громадянством з щирою подякою і, дійсно, могло б мати своє значення, було б добром для нашого народу, охоронило його від переживання тяжких хвиль останніх літ, улекшило б йому дальший культурний похід. [...] Але ніяк не може вважатися задоволенням українських потреб, «розв'язанням українського питання» для даного моменту. Се треба з усією рішучістю сказати про останню заяву Тимчасового правительства, про його спочуття до «культурно-національного самоозначення народностей Росії. Не про нього тепер річ, і нікого воно тепер не интересує на Україні. Українського питання вже нема. Є вільний, великий Український народ, який будує свою долю в нових умовах свободи»⁵.*

М. Грушевський обґрунтував нові українські вимоги: здобуття широкої національно-територіальної автономії України та перебування Росії на федеративну, демократичну республіку. При цьому він розумів національно-територіальну автономію як необхідний і послідовний крок до здобуття суверенності. Отже, Центральна Рада національно-культурні домагання змінила на національно-політичні.

М.П. Василенко поділяв федералістичні погляди, проте його лякали революційні імперативи, «захватне право» революції. Схоже на те, що він був людиною, яка прагнула поєднати неподільність Росії з автономією України. Сутність своєї непростой по-

⁵ Нова рада. — 1917, 25 березня.

зиції він намагався викласти кореспондентів газети «Киевлянин», що займала відверто українофобську позицію. *«Насамперед, — рішуче заявляв М. Василенко, — я автономіст-федераліст і вже з цього витікає моє глибоке переконання в захисті ідеї цілісності російської держави і, отже, у відстороненні від всякого роду прагнень в сенсі повного відокремлення від Росії окремих частин. Але облаштування Росії я мислю як федеративну республіку, яка надає окремим областям широке поле для їх самостійного життя».* Схоже, що М. Василенко мислив як типовий кадет, який не заперечує федерацію, але національно-територіальну автономію відкидає, підмінюючи її національно-культурною та місцевим самоврядуванням. Микола Прокопович посилається на М. Драгоманова, котрий основою федеративного поділу вважав територіальний, обласний принцип, далі застерігає: національний принцип може призвести до шовінізму і панування однієї нації над іншою. Але несподівано, порушуючи логіку попередньої тези, М.П. Василенко наголошує в інтерв'ю, що стоїть за національний принцип, хоч і відчуває великі труднощі у його реалізації, тому допускає виділення Новоросії (Півдня України) в окрему область⁶.

Відзначимо, що така позиція характеризувала частину української інтелігенції старшого покоління. Вона не встигала за стрімким розвитком революційних подій і відчувала певний страх перед диференціацією суспільства за національною ознакою, що почало вимальовуватися вже з весни 1917 р. Саме тоді проти Центральної Ради ополчилися не лише російські націоналісти, які об'єдналися навколо газети «Киевлянин», а й діячі з Київської ради робітничих депутатів, котрі незабаром заявили, що розженуть багнетами Всеукраїнський національний конгрес, якщо він насмілиться проголосити автономію України.

⁶ Киевлянин. — 1917, 7 сентября.

У таких складних політичних обставинах і розпочалася праця М.П. Василенка на посаді попечителя Київської шкільної округи. Інститут попечительства був рудиментом старої влади, який міністр освіти О. Мануйлов чомусь вирішив зберегти і поєднати з новою, демократичною формою управління. О. Мануйлова за це жорстко критикували урядові опоненти. Микола Прокопович, щоб уникнути подібної критики, вирішив створити при управлінні шкільної округи неструктурну тимчасову попечительську раду з дорадчими функціями. До неї ввели представників усіх інституцій, установ, громадських об'єднань та організацій, пов'язаних тим чи іншим чином з освітою, — від університетських професорів до представників початкових навчальних закладів, профспілок і національних освітніх установ. До цієї типової революційної організації влилося понад 50 осіб.

Загалом робота попечителя передбачала надзвичайно широке поле діяльності, пов'язане як із повсякденним життям нижчих, середніх та вищих шкіл, так і з підготовкою та проведенням реформи старої школи. В Україні найбільш дражливою виявилася проблема українізації школи. Вона вийшла далеко за межі освітньої системи, швидко політизувалась і, зрештою, переросла у погано приховану «мовну» війну.

З одного боку, російські націоналістичні сили організували протести і кампанії «проти насильницької українізації школи», а з другого — українці вимагали негайних реальних кроків у напрямі українізації освіти. В цій непростій ситуації М.П. Василенко намагався уникати якихось кардинальних рішень та різких змін звичної практики. Свою позицію він пояснював так: *«На мою думку, українські школи слід заснувати в міру того, як визріватимуть потреби, не зачіпаючи вже існуючі російські школи, оскільки російська культура така сильна на Україні і потреба у навчанні так зрозуміла, що в даний час така*

штучна українізація була би значною мірою культурним насильством. Я наполягаю також на відкритті окремих гімназій, а не українських паралельних відділень у російських гімназіях, що з мого педагогічного погляду може викликати загострення національної ворожнечі. Логіка навчального життя — це річ небезпечна. Українська школа має будуватися заново, а не на руїнах нею ж зруйнованої російської школи»⁷.

Наприкінці квітня 1917 р. попечитель ініціював проведення педагогічної наради для обговорення можливостей переходу до навчання українською мовою. Коли з'ясувалося, що одностайності стосовно цього питання немає, Микола Прокопович запропонував головам міських дум і земських управ висловитися на тему запровадження в школах українознавства та викладання українською мовою. Звісно, такий спосіб зволікання з розв'язанням проблеми спричинив негативну реакцію у стінах Центральної Ради. Коментуючи згаданий епізод на засіданні УЦР, Ф. Крижанівський, один із заступників М. Грушевського, сказав, що «навіть Мануйлов давав більше, ніж тепер дає Василенко». Засідання УЦР дійшло висновку: шкільна політика М.П. Василенка не може задовольнити українців⁸.

Подібна логіка революційного часу була незрозумілою Миколі Прокоповичу. Стосунки з Центральною Радою у нього не склалися. Його запрошували до її складу 15 березня 1917 р., але, судячи з протоколів засідань УЦР, жодного разу він не брав участі у її засіданнях. Після переобрання УЦР на Всеукраїнському національному конгресі прізвище М.П. Василенка не фігурувало у списках обраних чи кооптованих, хоча впродовж лип-

⁷ Вороненко В., Кістерська Л., Матвеева Л., Усенко І. Микола Прокопович Василенко. — К.: Наук. думка, 1991. — С. 120.

⁸ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у 2-х т. — К., 1996. — Т.1. — С. 76.

ня—жовтня 1917 р. київські кадети мали своїх представників у Малій раді.

Відсутність Миколи Прокоповича на засіданнях Центральної Ради частково можна пояснити і тим, що з 19 серпня 1917 р. він був призначений товаришем (заступником) міністра освіти і змушений був виїхати до Петрограда. Таку посаду, очевидно, варто розглядати як високу оцінку новим міністром освіти С. Ольденбургом, теж кадетом, лояльності М.П. Василенка. Осінь 1917 р. Микола Прокопович провів у Петрограді. Його службовими обов'язками були: підготовка міністерського звіту Установчим зборам, реформа освітніх структур, ліквідація шкільних округ, перепідпорядкування шкіл органам місцевого самоврядування. Восени 1917 р. він познайомився з В.І. Вернадським, який тоді працював товаришем міністра освіти. Саме Володимир Іванович засвідчив, що ідею створення Української Академії наук першим висловив М.П. Василенко.

Осінь 1917 р. виявила повну безпорадність Тимчасового уряду, його зволікання з проведенням Установчих зборів зіграло на руку більшовикам, які черговий раз відважилися на захоплення влади і досить легко її здобули. Як свідок тих подій М.П. Василенко згадував: *«Виявилось, що в уряді не було не тільки сил, але й готовності. Легковажність Керенського проявилась повною мірою»*⁹.

У середині листопада 1917 р. Микола Прокопович повернувся до Києва, де вже було проголошено Українську Народну Республіку. Здавалося б, здійснилося те, чого кілька десятиліть так прагнули українські прогресивні діячі. Проте М.П. Василенко дистанціювався від діяльності державних органів УНР (аналіз документів Центральної Ради підказує, що його туди і не кликали). Найімовірніше, визначальну роль тут відіграв

суб'єктивний чинник: погіршення на ґрунті ідеологічних розходжень особистих стосунків із М.С. Грушевським. Слід зазначити, що Михайло Сергійович, знаний історик, незаперечний лідер українського національного руху, поряд з видатними якостями мав і такі риси характеру, які ускладнювали спілкування з ним. Ці грані його вдачі сучасники називали «дрібноогоїстичними амбіціями»¹⁰.

Лише 2 квітня 1918 р. Мала рада обрала М.П. Василенка до складу Генерального суду — найвищої інстанції судової гілки влади УНР. Віднайти сліди діяльності Миколи Прокоповича у Генеральному суді не вдалося, проте відомо, що вже тоді командування німецьких окупаційних військ задумало замінити ліводемократичну Центральну Раду правим режимом. Вибір німців спинився на генералі П. Скоропадському. М. Василенко був втаємничений у ці наміри.

Робота з формування майбутнього гетьманського уряду розпочалася ще до перевороту. Одним із перших, хто відгукнувся на пропозицію отамана Ради Міністрів М. Устимовича очолити міністерство освіти, був М. Василенко. Спонукальні мотиви, які змусили його піти в уряд, Микола Прокопович виклав у розмові з Д. Дорошенком наступного дня після перевороту. Д. Дорошенко так відтворив цю розмову: *«В коротких рисах Василенко познайомив мене з ситуацією. Центральна Рада і правительство есерів, казав він, виявили свою нездатність вдержати в руках владу й організувати державу. Прийшли інші люди, представники іншого політичного і соціального світогляду, і взяли владу в свої руки, але знов-таки в ім'я самостійної української держави. За цими людьми стоїть тепер рішучий реальний чинник: збройна сила Німеччини. З цим треба насамперед рахуватись. Але треба, щоб і при новому курсі політика дер-*

⁹ Вороненко В., Кістерська Л., Матвеева Л., Усенко І. Зазначена праця. — С. 126.

¹⁰ Чикаленко Є.Х. Щоденник 1919–1920. — Київ—Нью-Йорк, 2005. — С. 363.

жави зоставалась національно-українською, треба, щоб і нові форми української державності були заповнені національним змістом. Інакше не буде ніякої української держави. Отже, від самих українців, спеціально від тих, які критично ставились до політики попереднього українського правительства, залежить, щоб і при новій зміні державного ладу й устрою вдержалась сама суть: національно-державна ідея українська. А Гетьманщина — це якраз найбільш національна, історично вироблена форма спеціально українського державного ладу»¹¹. Не виключено, що М. Василенко, дослідник історичної Гетьманщини, був ініціатором її новітнього відновлення.

Трапилося так, що М. Устимович одразу після перевороту занедужав, і надзвичайно складне завдання формування кабінету міністрів Української держави лягло на плечі М. Василенка, якого гетьман призначив виконуючим обов'язки голови уряду. Микола Прокопович намагався залучити на міністерські посади відомих українських фахівців. Чому це йому не вдалося, він розповів 3 травня Є.Х. Чикаленку. Важливість почутого змусила останнього занотувати розмову до власного щоденника. «Він (М.П. Василенко — **В.В.**) розказував мені, що вчора цілісний день вмовляв соц. фед.-тів взяти портфелі у міністерстві, але вони уперто відмовляються, що не закалять свого імені. Я, каже Василенко, доводив їм, що не треба боятися грязі і гною, коли ви хочете посадити якесь дерево, чи квітку, але вони упираються, і поневолі я мушу звернутись до кадетів.

— Але що буде з Україною? — питаю.

— Не клопочіться — Скоропадський і я твердо стоїмо на тому, щоб скрізь проводити українізацію, правда, нерізно.

— Але Ви, — кажу, — кадет, Ви будете тягнутись до єдиної неділимої.

¹¹ Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє минуле (1914–1918). — Львів, 1923. — Ч. 2. — С. 86–87.

— Коли обставини складуться так, що Україна повинна буде з'єднатись з Великоросією, то це з'єднання я мислю, — каже Василенко, — тільки на федеративних началах і тільки тако мислячих я буду набирати в кабінет, якщо соц.-фед. відмовляться прийняти участь»¹².

Протягом двох днів Миколі Прокоповичу вдалося сформувати ядро Ради Міністрів. Більшість міністрів були членами кадетської партії. Перше засідання нового уряду відбулося під головуванням М.П. Василенка та гетьмана П. Скоропадського. Оскільки ще залишалися вакантні посади, було ухвалено рішення про тимчасове сумісництво. М.П. Василенко як міністр освіти виконував ще й обов'язки міністрів закордонних справ та віросповідань.

Нарада соціалістичних партій відреагувала на такий склад уряду зверненням до німецького вищого командування в Києві. У заяві констатовалося, що кабінет М.П. Василенка в жодному разі не задовольняє українські партії, оскільки там мало осіб, котрі тямлять в українській справі, а декотрі й налаштовані дуже вороже до української державності. В заяві містилася вимога вивести зі складу уряду А. Ржепечького — міністра фінансів, Б. Бутенка — шляхів сполучення, Ю. Любинського — охорони здоров'я, М. Гіжицького — державного секретаря. На М. Василенка ця вимога не поширювалася, хоча соціалістичні партії не вважали достатньою його українськість. Тому вони вимагали посаду міністра освіти віддати представникові соціалістичної партії. Як відомо, генерал В. Гренер на всі ці вимоги відповів сакраментальною фразою: «Zu Spät!» («Вже запізно!»)¹³.

Після згоди Ф. Лизогуба 10 травня очолила уряд та призначення 20 травня Д. Дорошен-

¹² Чикаленко Є.Х. Зазначена праця. — С. 24.

¹³ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — Українська гетьманська Держава 1918 р. — Нью-Йорк, 1954. — Т.2. — С. 58.

ка керуючим справами міністерства закордонних справ, а професора В. Зінківського — міністром віросповідань. М. Василенко зосередився на роботі міністерства освіти.

Гетьман у своїх «Спогадах» залишив розлогу характеристику політичних, ділових та людських якостей Миколи Прокоповича. Він вважав М. Василенка поміркованим українським патріотом, який не міг ігнорувати значення російської культури, *«ставився до українства свідомо, без шовінізму і без будь-якої нетерплячості»*. П. Скоропадський відзначав його працелюбність, картав за *«вроджену м'якість»*, нездатність замінити коло найближчих помічників тощо. Загалом же він вважав, що такий міністр народної освіти був знахідкою.

Сам Микола Прокопович у середині травня на обласному з'їзді кадетської партії у Києві, відповідаючи на закиди вороже налаштованих щодо Української держави правих кадетів, а можливо, й лівосоціалістичних опонентів, говорив: *«Я прийняв обов'язки міністра, уважаючи це своїм обов'язком. Я не думаю виправдовуватися. Я не зійду з позиції, котра потрібна для добра Батьківщини, не дивлячись ні на які напади. Треба поставити межі революції яко руїні. Ідея нації на Україні поглибила ідею держави. Національна ідея була сильніша, і Українська Народна Республіка будувалася на національним принципі. Українська культура повинна вступити в боротьбу з російською культурою. Ця боротьба буде допомагати розвиткові української культури. Україна може й повинна творитися як самостійна держава»*¹⁴. Безперечно, така позиція вимагала відваги і гідності, хоч, як можна в цьому переконатися, дещо відрізнялася від висловленої у конфіденційній розмові з Є.Х. Чикаленком.

Апарат міністерства освіти сформувався ще за часів УНР, коли його очолював Іван Стешенко. До речі, попри гетьманську забо-

рону щодо працевлаштування колишніх міністрів, М. Василенко пішов на призначення І. Стешенка генеральним інспектором освіти. Загалом апарат міністерства не зазнав істотних змін. Заступником міністра залишився відомий художник і вчений П. Холодний. Департаменти очолювали знані українські діячі: письменник П. Зайцев, професор Т. Сушицький, інженер О. Вілінський, педагоги А. Синявський, С. Русова та ін.

9 травня на засіданні ради міністерства М. Василенко задекларував програмні цілі діяльності у сфері освіти. Міністерство мало зберегти попередній курс. *«Я сюди прийшов не ламати, а продовжувати тут зроблене й бажано найширшого й найглибшого розвитку української національної школи... З свого боку мушу зазначити, що мене тепер дуже обходить думка про українізацію, яка ніби-то провадиться силоміць. Це справа, яка для нашої користі мусить мати інший вигляд в очах деяких кіл суспільства; ці кола — буржуазія, до якої належать всі будучі сили наших часів. Зробити ці кола нашими прихильниками — велика перемога, великий здобуток, про який варто і дуже варто подбати. Як це зробити діло практики, але значення має це питання ще і от з якого боку: на суперечки на національним ґрунті марно витрачається багато часу й сили, а наслідки цього для діла невеликі. Я маю своїм завданням мирити національні течії, по змозі уникаючи тих суперечок, але ніяк не покидаючи гасла нашого Уряду: самостійна національна Українська Держава»*¹⁵.

Наскільки відвертим у визначенні національного характеру держави був М.П. Василенко, сказати важко, найімовірніше, його запевнення — данина кон'юктурі. Насправді ж ішлося про державу малоросійського зразка, в якій би українська культура була б не консолідуючою суспільство силою, а лише відмітною рисою, і не ставилася б під сумнів необхідність російської культури в Україні.

¹⁴ Там само. — С. 44–45.

¹⁵ Там само. — С. 337–338.

Саме так розумів національне питання гетьман. Погляди М.П. Василенка і П.П. Скоропадського практично цілковито збігалися. Варто їх порівняти. Ось як викладав свою національну програму гетьман: *«В національном вопросе считал, что нужно спасти этот богатейший край, выдвинув сильно украинский национализм, но не во вред русским культурным начинаниям и не воспитывая ненависти к России, а давая свободно развиваться здоровым начинаниям украинства. Тяготения к Галиции и восприятия галицкого мировоззрения я не хотел, считая это для нас несоответственным явлением, которое привело бы нас к духовному и физическому унижению. Возмущался теми великороссами, которые, не считаясь с жизнью, все твердят свое старое и смотрят на Украину как на нечто, ничем не отличающееся от Тульской губернии. Считал, что в вопросе национальном мы должны идти смело и решительно вперед, что если мы не станем на этот путь, то мы ничего не получим»*¹⁶.

Те, що П.П. Скоропадський декларує як сміливе і рішуче висунення українського націоналізму, є лише свідченням його дистанційованості від українського руху, досить поміркованою та обережною позицією. Саме таких поглядів дотримувався і М.П. Василенко: *«Я рішуче висловлююсь супроти будь-якого приниження прав російської мови на Україні. Вся увага всі зусилля уряду, на мій погляд, мусять бути зосереджені виключно на зміцненні в державі поряд з російською української мови. ...Я вважаю питання про українську мову надзвичайно важливим в державному будівництві. Проте я противник видання закону про одну тільки державну мову. [...] Я ворог насильства в галузі культури»*¹⁷.

¹⁶ Скоропадський П.П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ–Філадельфія, 1995. – С. 132.

¹⁷ Вороненко В., Кістерська Л., Матвеева Л., Усенко І. Зазначена праця. – С. 140.

Політика уряду щодо українізації освіти відзначалася диференціацією, поступовістю і поміркованістю. Найактивніше українську мову вирішили впроваджувати у нижчій початковій школі, яка мала послуговуватися українськими підручниками.

Відмовившись від закриття російських гімназій, міністерство сприяло заснуванню українських: усього їх відкрили близько 150. Але то була тільки шоста частина від загальної кількості навчальних закладів цього типу. Однак уряд зробив важливий крок до становлення системи національної освіти. Міністерство виявило також турботу і про навчальні заклади національних меншин: на державне утримання взяли 35 єврейських і 12 польських гімназій.

За ініціативою мініосвіти Рада Міністрів у серпні започаткувала іменні стипендії для 350 незаможних учнів-українців. Це були стипендії імені Г. Сковороди, І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Франка та інших світоців української культури.

З огляду на антиукраїнську налаштованість певної частини педагогів і батьківського комітету Університету Св. Володимира було ухвалено заснувати два державні українські університети – у Києві і Кам'янці-Подільському. Їх урочисто відкрили восени 1918 р. Статус державних також отримали політехнічні, комерційні, технологічні вищі навчальні заклади і факультети у Києві, Катеринославі, Харкові, Ніжині. Вживалися заходи, спрямовані на підвищення зарплатні викладачам університетів. Платня ординарного професора зросла до 9 тис. крб., що дорівнювало окладу віце-директора департаменту міністерства.

Уряд не залишив незайманими з погляду українізації старі університети. З цією метою було ухвалено закон про заснування у Київському, Харківському й Одеському університетах кафедр українознавчого профілю: мови, літератури, історії та права. У вересні 1918 р. М. Василенко вніс на розгляд уряду

законопроект про можливість захисту дисертацій українською мовою¹⁸, а також про українськомовні титри у кінофільмах¹⁹, але цілковитої підтримки ці новації не знайшли.

Микола Прокопович очолював міністерство народної освіти і мистецтва, проте левову частку праці він віддавав справі освіти і науки. Формально у складі міністерства функціонувало Головне управління мистецтва та національної культури, яке очолював Петро Дорошенко — людина, дуже близька до гетьмана. (П. Скоропадський навіть волів бачити його на чолі уряду, проте стан здоров'я та вік завадили цьому.) Загалом підрозділ міністерства був фактично автономним і навіть мав окреме бюджетне фінансування. Попри цю обставину, стосунки М. Василенка і П. Дорошенка були діловими та приязними.

Міністерство, зокрема головне управління мистецтв, розгорнуло масштабну роботу зі створення Національної бібліотеки, Національного архіву, Національної галереї, Історичного музею, українських театральних закладів. Була заснована Державна драматична школа.

Слід відзначити, що у правлячій еліті Української держави М. Василенко посідав досить високе місце. В уявній ієрархії біля гетьманського трону за прем'єром Ф. Лизогубом стояв Микола Прокопович. 20 липня його призначили офіційним заступником голови уряду, а в серпні — президентом Державного сенату. Основою цієї близькості, як уже зазначалося, була світоглядна співзвучність гетьмана та міністра.

Своє високе посадове становище М.П. Василенко сповна використовував для просування справ очолюваного ним міністерства. Протоколи засідань уряду рясніють ухвалами про виділення з Державної скарбниці

¹⁸ Центральний державний архів вищих органів влади України. — Ф. 1064. — Оп.1. — Спр.6. — Арк. 250.

¹⁹ Там само. — Спр. 12. — Арк. 18.

коштів на потреби освіти, культури, науки. Загалом ця сума досягла 228 млн крб. (стільки ж, як виділялося на міністерства охорони здоров'я, віросповідань, юстиції, праці, закордонних і земельних справ, разом узятих).

Незаперечною заслугою міністра і вченого М.П. Василенка є його участь у заснуванні Української академії наук. Мріючи про неї ще в часи, коли працював заступником міністра Тимчасового уряду, Микола Прокопович робить усе можливе, щоб реалізувати цей задум. У 1918 р. він домагається створення під егідою Міністерства освіти спеціальної комісії з питань заснування Академії. Її очолив видатний учений В.І. Вернадський. М.П. Василенко підтримував його концепцію Академії як потужної державної установи, яка б синтезувала основні дослідницькі напрями фундаментальних наук. Уряд виділив 200 тис. крб для підготовчих праць комісії. Робочу групу зі складання статуту Академії очолив Дмитро Багалій. У середині вересня комісія завершила роботу. Були підготовлені законопроект про започаткування Академії, проекти статуту і штатного розпису, розрахунки на її утримання у третьому кварталі 1918 р.

Розгляд законопроекту щодо УАН у Раді Міністрів якраз припав на час жовтневої урядової кризи. М. Василенко подав у відставку, а його місце посів Петро Стебницький.

Мотиви відставки 18 жовтня десяти міністрів, чільною постаттю серед яких був віце-прем'єр М.П. Василенко, лежали у політичній площині. Це був відвертий протест проти посилення впливу в суспільстві і на гетьмана українських опозиційних сил, об'єднаних в Український Національний Союз. На думку кадетів, настав час крутого зламу в міжнародній ситуації, необхідності зовнішньополітичної переорієнтації Української держави на Антанту, а відтак повернення до ідеї відновлення небільшовицької Росії. Міністри-кадети вимагали перетворити Ук-

раїну на П'ємонт російської небільшовицької державності, не відкидаючи одночасного «зближення з освіченими західноєвропейськими і позаєвропейськими державами»²⁰.

Після відставки М. Василенко зберіг посаду президента Державного сенату. Ця сфера його діяльності залишається однією з найменш висвітлених. Державний сенат був утворений у липні 1918 р. замість Генерального суду, який функціонував ще з часів УНР. Ця інституція мала контролювати роботу всіх судів Української держави.

Відомо, що посаду президента сенату прагнув обійняти міністр юстиції М. Чубинський, син відомого українського діяча і вченого Павла Чубинського, автора національного гімну. Проте гетьман його не призначив і пізніше так пояснив своє рішення: *«Сенат у моїх очах був вищою державною установою, яка в критичний момент життя держави могла, якби вона була на висоті, відіграти велику роль. Я шукав у голови людину, яка ні за яких умов не дасть цю висоту, хоча б прийшлося йти проти гетьмана. Я вважав, що Чубинський не така людина, і призначив Василенка»*²¹.

Можна припустити, що надзвичайна переваженість урядовими, міністерськими справами не залишала Миколі Прокоповичу часу для істотного впливу на формування та функціонування Державного сенату, який налічував 45 посадовців. Законодавчою основою його діяльності були юридичні акти Російської імперії, провідні посади обіймали колишні члени Російського урядового сенату, превалювала мова імперії, попри декларовану і дозволена українсько-російську двомовність. Домінуючу роль у справах Державного сенату відігравав все-таки М. Чубинський.

²⁰ Киевская мысль. — 1917, 18 октября.

²¹ Скоропадський П. П. Зазначена праця. — С. 170.

Зосередившись з листопада 1918 р. на роботі в Державному сенаті, М. Василенко зробив спробу впровадження у судових засіданнях української мови, але змушений був змиритися з фактичним пануванням російської. До того ж це відповідало його переконанням «ненасильства у культурі».

У листопаді—грудні 1918 р. Микола Прокопович очолив комісію з розробки проекту положення про вибори до Українського Державного Сейму. Комісія провела 16 засідань, на яких точилися гострі дискусії щодо майбутнього України. Микола Прокопович обстоював необхідність федерування з Росією, але за умови попереднього уконституювання України як самостійної держави. Законопроект був витриманий загалом у консервативному ключі і відбивав погляди кадетів на державне будівництво. Зокрема Сейм не одержував прав і повноважень Установчих зборів, кадети відверто боялися, що в такому разі можна «відкрити двері у невідоме майбутнє, штучно підтримувати революційний рух»²². Тому, на думку М. П. Василенка, треба було спочатку ухвалити Конституцію, а за Сеймом залишити функції законодавчого органу. Щоб відсіяти від виборчого процесу радикальну молодь, встановили досить високий віковий ценз виборців — 25 років, але зберегалися принципи загального, прямого, рівного і таємного виборчого права. Загалом робота комісії не мала жодних реальних результатів, бо гетьманська влада наприкінці 1918 р. була повалена.

Зі зміною влади, відновленням Української Народної Республіки завершилася активна громадсько-політична діяльність М. П. Василенка. Відтак він зосереджується на викладацькій та науково-дослідній роботі.

²² Вороненко В., Кістерська Л., Матвеева Л., Усенко І. Зазначена праця. — С. 141.